
Revolutie en restauratie

Kanttekeningen over beeld en betekenis van enkele veranderingsprocessen

Bart Tromp

De these van de 'revolutionaire' 'jaren zestig' en daaropvolgende 'restauratie' van 'de jaren zeventig' vat het publieke denken over sociale veranderingen in Nederland tussen 1960 en 1980 op eenvoudige wijze samen. Het is echter niet mijn bedoeling in dit artikel aan te tonen dat deze these onhoudbaar is. Mijn opzet is beperkter. Ervan uitgaand dat de bovengenoemde these inderdaad het overheersende beeld in het publieke denken op dit terrein weergeeft, wil ik in de eerste plaats enkele opmerkingen maken over die beeldvorming zelf. Deze immers is een wezenlijk onderdeel van de veranderingsprocessen waar het hier over gaat. In die processen is aan verschillende elementen grote betekenis toegekend, hetzij als 'oorzaak', hetzij als 'resultaat'. Over drie ervan wil ik vervolgens een volgende reeks kanttekeningen maken.

Deze drie onderwerpen zijn: actiegroepen en protest- c.q. emancipatiebewegingen; het politieke stelsel; en politieke ideeën uit de jaren zestig. Ten overvloed voeg ik hier nog aan toe dat de grondtoon van dit artikel er een is van het kritisch bekijken van enkele gangbare opvattingen, niet het poneren van alternatieve verklaringen voor de uiteenlopende veranderingen die de Nederlandse samenleving heeft doorgemaakt.

De opkomst van het 'ijsberg-syndroom'

In de gangbare voorstelling van zaken vormen 'de jaren zestig' een periode van doorbraak en vernieuwing, niet alleen in Nederland, maar eigenlijk in de hele wereld. 'De jaren zeventig' worden daarentegen aangemerkt als een tijdperk van 'restauratie', eveneens mondiaal van karakter geacht, waarin een 'grote matheid' zich als een vochtige dweil over ons land heeft neergeveild. De begrippen 'jaren zestig', 'jaren zeventig', 'revolutie' en 'restauratie' hebben daarbij een symbolische lading die uitgaat boven hun normale connotaties. 'De jaren zestig' en 'de jaren zeventig' verwijzen niet naar de decennia 1960-1969 en 1970-1979, maar naar periodes die men vrij willekeurig laat beginnen en eindigen.

'De jaren zestig' lijken zo op z'n vroegst in 1965 aan te vangen, en van de 'restauratie' van 'de jaren zeventig' wordt pas algemeen gesproken sedert 1976¹;

'de jaren zeventig' blijken dan, afhankelijk van de spreker, ergens tussen 1970 en 1977 te beginnen.

Veel belangrijker dan deze onduidelijke connotaties is de symbolische lading van een begrip als 'de jaren zestig': het roept associaties op met Provo, de moord op Kennedy, de nacht van Schmelzer, de oorlog in Vietnam en de demonstraties daartegen, de Beatles en de opkomst van de pop- en jeugdcultuur, de studentenrevoluties enz., enz. Met begrippen als 'de jaren zestig' en theses als die over 'revolutionaire' en 'restaurantieve' decennia trachten mensen (i.c. opinieleiders) structuur en betekenis te geven aan hun ervaring en de chaotische werkelijkheid. Het doel van dit type denken is niet het opstellen of toetsen van hypothesen over de werkelijkheid, en het is dan ook niet zinnig ze op die basis te beoordelen. Het doel ervan is praktisch, of het nu gaat om de legitimatie van, of kritiek op, vroeger handelen dan wel om het op grond van zulke interpretaties maken van gevolgtrekkingen die van belang zijn voor toekomstig handelen.

Dit betekent echter niet dat zulke praktische interpretaties immuun zijn voor kritiek van wetenschappelijke of andere aard. Ook als men accepteert dat de sociale werkelijkheid altijd meerduidig is, dan toch zijn sommige interpretaties meer in overeenstemming met die werkelijkheid, en zijn andere geen interpretaties maar analytische uitspraken i.c. tautologieën.

Het probleem van 'de jaren zestig' is dat dit begrip suggereert dat tussen al deze gebeurtenissen en processen een onderlinge band bestond, en dat ze overeenkomstige oorzaken hadden. Deze suggestie is zonder meer fout. Niettemin leidt het geen twijfel dat de jaren zestig op grote schaal een bevestiging te zien gaven de juistheid van het theorema van W.I. Thomas. Want het leidt geen twijfel dat het *beeld* van wereldwijde vernieuwing en 'revolutie' zelf degenen die 'actievoerden' in hoge mate inspireerde.

Een voorbeeld vormen de studentenopstanden in West-Europa in 1968 en 1969. Het feit dat deze vrij gelijktijdig plaatsvonden, en dat de leiders zich beriepen op overeenkomstige ideeën maakte niet alleen dat zijzelf in het gemeenschappelijke karakter van hun strijd geloofden, maar het leidde ook tot zulke conclusies bij waarnemers en onderzoekers. Het merkwaardige daarbij is dat allen zich gelijkelijk slachtoffer van die beeldvorming maakten.² Het paradoxale was dat de dominante invloed van deze beeldvorming niet gezien werd; in plaats daarvan werd ter verklaring aangevoerd ofwel de veronderstelde gemeenschappelijke sociale, c.q. economische, c.q. politiek-structurele achtergrond van het studentenverzet, dan wel veronderstelde gemeenschappelijke intellectuele invloeden daarop.³

Tot nu toe heeft niemand eigenlijk een bevredigende uitleg weten te geven van het tot stand komen van dit beeld. Bij welke poging tot verklaring kan echter één factor nooit ontbreken; de explosieve ontwikkeling van televisie als communi-

catie-medium. In de meeste ontwikkelde landen van het Westen werd televisie tussen 1960 en 1970 een volksgoed, en ging dit medium in toenemende mate andere (krant, radio) als primaire bron van informatie verdringen. De V.S. liepen en lopen in dit opzicht voorop; dit land passeerde in het midden van de jaren zestig een merkwaardige mijlpaal. Vanaf dat jaar besteedde de gemiddelde Amerikaan meer tijd aan het kijken naar nieuws op de televisie dan aan het lezen van de krant.⁴

De periode 1960-1970 zou in dit opzicht in zekere mate vergeleken kunnen worden met de jaren 1890-1900 die de opkomst te zien gaven van de dagbladen, of met de jaren twintig, die de (relatieve) hegemonie van de radio vestigden. Over beide verschijnselen zijn, met name in historische studies, vele terzijdes gemaakt ten aanzien van de invloed die deze media hebben uitgeoefend op, bijvoorbeeld, het karakter van, en de stijl waarin politiek bedreven wordt. Het is dus geen wonder dat de aandacht voor dit nieuwe medium in dit decennium sterk toenam. Van de vele intellectuele modes uit deze tijd was die waarin de Canadese filosoof Marshall McLuhan centraal stond, weliswaar één van de kortstondigste, maar ook één van de meest verbreide. McLuhan maakte een stelling populair die bij andere en betere denkers op subtielere wijze te vinden is⁵: namelijk dat het communicatiemedium (met name televisie) niet de neutrale overbrenger van informatie is tussen zender en ontvanger, tussen gebeurtenis en publiek, maar dat informatie fundamenteel van karakter verandert enkel en alleen door het feit dat ze via het communicatiemedium gebracht wordt. Niet van belang is wat er wordt uitgezonden, maar dat er wordt uitgezonden. 'Nieuws' bestaat niet onafhankelijk van het medium. Het is precies omgekeerd: wat het medium uitzendt is nieuws, ook al is het, in de woorden van de Amerikaanse politicoloog Edward Epstein, 'news from nowhere'.⁶ Zulke denkbeelden zijn samengevat in de frase die McLuhan beroemd maakte: 'The Medium is the Message'.

Wat men verder ook van McLuhans ideeën vindt, het lijkt moeilijk weerlegbaar dat zijn stelling een centraal mechanisme in het proces van beeldvorming in en over 'de jaren zestig' verduidelijkt. Veel van de 'vernieuwers' (i.c. studenten, actiegroepen, politieke en culturele bewegingen) stemden hun activiteiten af op het beeld dat de media ervan zouden geven. Sterker nog: als we ons tot Nederland beperken, dan is het opvallend dat vrijwel al deze vernieuwingsbewegingen in hun heroïsche fase meestal niet primair opereren op het niveau van de institutionele machtsverhoudingen, maar op dat van de symbolische vormen die deze in het publieke bewustzijn aannemen. Deze aanval op de symbolen van macht en legitimiteit werd zelf veelal ook in symbolische vormen gegoten. De 'mars op het Pentagon', die werd ondernomen door tegenstanders van het Amerikaanse optreden in Vietnam in het najaar van 1968, is één van de meest indringende voorbeelden van dit fenomeen. De symboliek hier had twee kanten. Allereerst is elke demonstratie een symbolische handeling: op zichzelf betekent

ze niets, een wandeling van een groter of kleiner aantal mensen in dezelfde richting. Maar door spandoeken en slogans mee te voeren maken de deelnemers duidelijk dat de wandeling een bepaald politiek doel heeft, dat men door te demonstreren dat doel onder de ogen van het publiek in het algemeen wil brengen – iets waarvoor ze in grote mate van de media afhankelijk zijn. Een demonstratie is geen vorm van machtsuitoefening, maar een plaatsvervangend symbool daarvoor. De anti-oorlogsdemonstratie in Washington beklemtoonde het symbolische karakter van de actie nog in een tweede opzicht. De tocht had tot einddoel het ministerie van defensie, het Pentagon. De betogers gingen niet naar het Pentagon om de minister van defensie te spreken, en ook niet om (b.v.) de oorlogvoering te verstoren door het gebouw te bezetten, maar enkel en alleen om duidelijk te maken dat ze hier, in een gebouw dat zelf symbool van de militaire macht van de V.S. is, de oorzaak van de oorlog in Vietnam zagen liggen.

De opkomst, verbreiding en het gebruik van televisie hebben een belangrijke rol in de beeldvorming en dus ook in de veranderingen van de jaren zestig gespeeld. Aan de politiek-sociale consequenties hiervan is nog weinig systematische aandacht besteed, afgezien van het feit dat verschillende auteurs gewezen hebben op de cruciale rol van televisie bij het slechten van de barrières tussen het voetvolk van de zuilen.

Een tweede factor waarin in analyses over deze processen weinig of geen aandacht is besteed, is nog moeilijker nauwkeurig vast te stellen. Ik zou deze willen omschrijven als de opkomst, in deze periode, bij grote delen van de intelligentia, m.n. de politieke en journalistieke, van een vulgair-sociologisch wereldbeeld. Zonder deze zou de betekenis van de media een geheel andere zijn geweest. Werd het land- en wereldgebeuren vóór 'de jaren zestig' in Nederland veelal gepresenteerd en geïnterpreteerd vanuit een moralistische visie, die op haar beurt sterk theologisch en, meer nog, legalistisch ingekleurd was, in 'de jaren zestig' zou dat veranderen. De moralistische visie bleef. Maar het vocabularium waarin dit verwoord werd, werd van legalistisch sociologisch. Het meest opvallende, en voor het hier besproken thema belangrijkste aspect van deze nieuwe, vulgair-sociologische visie, was de bereidheid om elk voorval, elke gebeurtenis op te vatten als een symptoom van dieperliggende sociale structuren, processen of fenomenen. Zo ontstond zowel in politiek als journalistiek (en dus onder de spraakmakende gemeente in het algemeen) een *ijsberg-syndroom*: van alles wat boven de waterspiegel zichtbaar werd, werd vrij gemakkelijk aangenomen dat negentiende ervan, onzichtbaar voor de waarnemer, daaronder te vinden zou moeten zijn. Deze aanname noem ik *vulgair-sociologisch*, omdat ze meestal in het geheel geen onderdeel uitmaakt van empirische kennis en theoretische inzichten die het bestaan van dat negentiende deel onder water zouden kunnen aantonen.

Het is moeilijk uit te maken of het nu de (media-)intelligentia was die op basis van bovengenoemde uitgangspunten begon te werken, of dat eerst nieuwe politieke en sociale bewegingen dat beeld gingen proberen op te roepen. In beide sectoren zou men echter al vanaf het eind van de jaren vijftig in steeds grotere mate mensen aantreffen die tijdens hun opleiding op z'n minst rudimentaire inzichten uit de sociale wetenschappen hadden verworven. In ieder geval is de beeldvorming van 'de jaren zestig' goeddeels een resultaat van de 'selectieve affiniteit' tussen 'activisten' enerzijds en een blijkbaar strategisch deel van de opinieleiders en -media anderzijds.

Actiegroepen, beeldvorming en legitimiteit

Vanuit het perspectief van de protest- en vernieuwingsgroeperingen in de jaren zestig laat zich dit proces van beeldvorming op andere wijze beschrijven. De overgrote meerderheid van de actiegroepen, bewegingen en wat dies meer zij was in het geheel niet 'revolutionair' in de zin dat de bestaande maatschappelijke en politieke orde in een of ander opzicht fundamenteel werd verworpen en dat bewust gestreefd werd naar een andere orde. Integendeel, eerder was sprake in de jaren zestig, 'van een langzaam leerproces, waarbij eerzame burgers die van de prins geen kwaad weten, ontdekken dat het opeisen van naar hun beste weten volstrekt legitieme rechten, door heersende groepen en dienaren van dat gezag, geïnterpreteerd wordt als een ondermijning van de maatschappelijke orde'.⁷ (Cf. ook de these van Ellemers in zijn bijdrage aan dit nummer dat sociale verandering in 'de jaren zestig' in hoge mate opgevat kan worden als het inhalen van een achterstand.) De kennelijke legitimiteit van de bestaande orde werd juist onderstreept door het feit dat acties en eisen zich richten tot de officiële overheidsorganen en vertegenwoordigende lichamen. Maar dit gebeurde veelal indirect, en wel speciaal door de zaak waar men voor stond 'in de publiciteit te brengen' op zo spectaculair mogelijke wijze. De meeste 'acties' hadden met het oog hierop een symbolisch karakter, ze waren niet rechtstreeks op machtsvorming t.o.v. de overheid of degene aan wie men eisen stelde gericht.

Het ruwe onderscheid tussen symbolische en institutionele acties is hier bruikbaar. Een collegestaking van studenten is in dit verband te karakteriseren als een symbolische actie. Ze suggereert middels het hanteren van het begrip staking dat de relatie student-docent identiek of vergelijkbaar is met die tussen arbeiders en ondernemer. Een staking van fabrieksarbeiders is daarentegen een institutionele actie: door het stilleggen van de produktie wordt getracht de ondernemers loonsverhoging, verbetering in de arbeidssfeer of instandhouding van de werkgelegenheid daadwerkelijk af te dwingen. Bij een studentenstaking gaat het om iets heel anders. Onderwijs wordt gegeven ten behoeve van studen-

ten; het wegblijven uit collegebanken richt zich dus eigenlijk tegen de wegblijvers zelf. Zij kunnen daarom geen reële macht uitoefenen tegen die hoogleraren en autoriteiten tegen wie ze zich richten. Op overeenkomstige wijze is het houden van 'happenings' door provo's op het Spui te Amsterdam een symbolische actie, het versperren van de Nieuwe Waterweg door binnenvaartschippers een actie op institutioneel niveau.

Bij dit onderscheid valt een drietal opmerkingen te maken. In de eerste plaats zal het duidelijk zijn dat acties en handelingen op symbolisch niveau alleen maar succes kunnen hebben – sterker nog: alleen maar mogelijk zijn – als de media er voldoende aandacht aan besteden. Een consequentie daarvan is dat dergelijke acties dan ook daarop zullen worden afgestemd. Dan gaat de stelling van McLuhan werken: de spektakelwaarde voor de media van zulke acties en demonstraties dreigt in toenemende mate de oorspronkelijke opzet te verdringen. Een tweede opmerking is dat in dit proces zulke symbolische handelingen steeds minder werkelijk voor iets staan. Actievoerders prijzen hun waar aan in de hoop door de media opgenomen te worden. Wanneer dit gebeurt, is dat weer een nieuw element om de symbolische waarde van de actie verder op te blazen. Zo kan een soort inflatie van betekenissen ontstaan. Het meest spectaculaire voorbeeld daarvan in de jaren zestig vormden de studenten-'opstanden' in 1968-1969, met name die in Parijs. De 'revolutie' duurde precies een maand. In die maand werd de betekenis van de studenten-acties steeds meer omhooggeschroefd in een spiraal waarin de studenten reageerden op de publieke opinie, en vice versa. Maar toen het gaullistische regime, na aanvankelijk zelf ook het slachtoffer te zijn geweest van de collectieve zinsbegoocheling, de 'revolutie' vroeg de kaarten op tafel te leggen, bleek het om bluffpoker te gaan: de rust aan de universiteit keerde weer en het algemeen politieke gevolg was een ruk naar rechts.

Een derde kanttekening laat zich eveneens illustreren aan de Parijse mei-'revolutie'. Terwijl enerzijds de protest- en vernieuwingsbewegingen zelf een 'bluf'-karakter hadden, richtten ze zich bij hun acties om dezelfde redenen tegen de symbolen, de uiterlijkheden, van bestaande maatschappelijke instellingen. Veelal gebeurde dit niet alleen vanuit het oogmerk zo de aandacht van de media en dus van de publieke opinie op te eisen, maar ook vanuit de gedachte dat 'de autoriteiten' ('het bestel', 'het gezag') zó zwak waren, zó weinig voorstelden, dat die uiterlijkheden de kern van de zaak uitmaakten, dat de façade om zo te zeggen het hele gebouw was. In zo'n situatie kan het gebeuren dat symbolen en uiterlijkheden niet langer worden bejegend als symbolen en uiterlijkheden, maar als doelen op zichzelf.

Bij vrijwel alle protestbewegingen van de jaren zestig ziet men dit proces vorm aannemen in de relatie tussen activisten en politie, als symbool van het gezag. In eerste instantie doen zich wrijvingen voor tussen demonstranten en de op deze

vorm van publieke actie nog niet ingestelde politie. Als volgende stap komt het opzettelijk doorbreken van politiekordons aan de ene kant of het uit elkaar slaan van demonstranten door het 'bevoegd gezag' aan de andere kant, in plaats van de oorspronkelijke doeleinden zowel van betogers (demonstreren voor iets anders) als politie (handhaven van de openbare orde). De laatste stap die daarop volgt is dat de actievoerders het politie-optreden gaan zien als het meest fundamentele symptoom van de zaken waartegen zij zich verzetten. De verschuiving van doel naar middel is dan compleet. Dit proces kon men in de meidagen van 1968 gadeslaan in het Parijse Quartier Latin. Het einde van de Amerikaanse studentenbeweging⁸ werd gekenmerkt door eenzelfde verschuiving van doel naar middel toen in het najaar van 1969 de in aantal sterk geslonken activisten overgingen tot regelrechte acties tegen de politie ('the pigs'), acties die begonnen met het opblazen van het standbeeld van een politie-agent op het Haymarket-plein in Chicago (het enige in zijn soort ter wereld, mogen we aannemen.) Ontwikkelingen als deze zouden tenslotte uitmonden in het regelrechte terrorisme van de Weathermen in de V.S., de Rote Armee Fraktion in de bondsrepubliek Duitsland en de Rode Brigades in Italië.

Actiegroepen: een alternatief voor traditionele verenigingen

'Actiegroepen' behoren tot die fenomenen die in Nederland het sterkste met 'de jaren zestig' worden geassocieerd. Het meest opvallende aan de proliferatie van actiegroepen in deze periode is wellicht niet, zoals veel waarnemers hebben opgemerkt, dat ze ontstonden in die ruimten die blijkbaar niet door politieke partijen werden gevuld, maar veeleer dat ze een alternatief bleken te zijn voor traditioneler organisatievormen.

Die traditionele organisatievorm ter behartiging van het soort doeleinden waarvoor in de jaren zestig actiegroepen zich inzetten, was de vereniging. Telde Nederland ruim honderd jaar geleden slechts één vereniging met rechtspersoonlijkheid⁹, het aantal verenigingen aan de vooravond van 'de jaren zestig' moet, al dan niet met rechtspersoonlijkheid toegerust, in de tienduizenden hebben gelopen. Al in 1959 constateert Jolles echter dat 'het verenigingswezen... tot een ontwikkelingsfase behoort, die in allerlei opzichten aan het verbleken is en plaats maakt voor tal van andere verhoudingen'.¹⁰

Deze constatering kan een zekere profetische waarde niet ontzegd worden. Veel van de gebieden die in de jaren zestig door actiegroepen werden betreden, waren traditioneel via het verenigingsleven georganiseerd. Men denke bijvoorbeeld aan woningbouwcorporaties, allerlei verenigingen op charitatief en welzijnsgebied, op het terrein van natuur en milieu, dat van vrouwen en dat van het onderwijs. Het beeld van actiegroepen die een geheel onontgonnen veld van

maatschappelijke problemen betraden, klopt maar zeer ten dele. Eerder kan men zeggen dat om een veelheid van redenen de verenigingen die op deze gebieden actief waren geweest of dat nog waren, aan betekenis hadden ingeboet of van karakter veranderd waren.

In de eerste plaats waren veel van deze verenigingen opgekomen en georganiseerd binnen het zuilensysteem. Dezelfde factoren die dit ondermijnd hadden, verminderden ook de aantrekkingskracht van deze verenigingen. Gevolg hiervan was vergrijzing en ook oligarchisering, wat dan weer leidde tot verstening van oorspronkelijke doelen, middelen en stijl.

Daarnaast kan men constateren dat allerlei activiteiten die voorheen door verenigingen werden gedaan, en in meer of mindere mate door de leden werden verricht en gedragen, in de loop van de jaren zijn overgenomen door, of overgedaan aan organisatievormen als commerciële instellingen (b.v. reisbureaus, verzekeringsmaatschappijen) of professionele instituties, die meestal in feite gesubsidieerd worden door de overheid (welzijns- en gezondheidssector).

Actiegroepen in de jaren zestig zou men dus evenzeer kunnen zien als een antwoord op een in veel opzichten versteend verenigingsleven als opgeroepen door problemen die traditionele politieke organisaties hadden laten liggen.

Als actiegroepen de typerende vorm van politieke en sociale organisatie van 'de jaren zestig' kunnen worden genoemd, dan zijn ze toen vooral gedefinieerd naar de methoden die ze volgden, die van symbolische acties, meestal zich via de publieke opinie richtend op 'de bevoegde organen'. Ondanks retoriek in deze richting is er maar heel weinig sprake geweest van actiegroepen die zich doelen stelden die direct, zonder subsidiëring of hulp van de overheid, gerealiseerd hadden kunnen worden.

Hoe dan ook, het type actiegroepen dat toonaangevend werd in 'de jaren zestig' kan zowel politiek-inhoudelijk als organisatorisch gezien worden als reactie op de structuur van politiek en belangenbehartiging zoals die in de jaren vijftig z'n definitieve vorm van verzuiling had gekregen. Hun kenmerkende politieke stijl kan als neo-democratisch of neo-populistisch¹¹ gekarakteriseerd worden. Daarin was 'anti-institutionalisme' een voornaam element. Dit element was een directe afgeleide van een centraal thema in het politieke denken van 'de jaren zestig': het streven van de harde, grootschalige, zakelijke 'Gesellschaft' terug te keren naar een idyllische 'Gemeinschaft', kleinschalig, opgebouwd uit directe en emotionele relaties.

Terzijde kan opgemerkt worden dat veel van deze denkbeelden, die in 'de jaren zestig' voor 'revolutionair' en 'progressief' doorgingen, in de late jaren zeventig in nauwelijks andere vorm onderdeel uitmaken van het dan opkomende neo-conservatisme.¹²

Men kan nu constateren dat op een drietal cruciale punten het beeld van de

actiegroepen dat zowel door de aanhangers ervan als de beeldvormers werd geschilderd van de werkelijkheid bleek te verschillen.¹³ In de eerste plaats bleek dat de pretentie dat actiegroepen dichter bij 'de bevolking' stonden, of er representatiever voor waren dan politieke partijen of traditionele belangenbehartigingsorganen, niet goed houdbaar te zijn. De activisten werden vooral gerekruteerd uit dezelfde in termen van opleiding en inkomen relatief geprivilegieerde lagen als de representanten van het traditionele bestel, misschien zelfs wel sterker. Er is dan ook enige aanleiding om te veronderstellen dat de actiegroep als medium van belangenbehartiging vooral aansloeg bij de nieuwe middenklassen, die niet over een eigen al gevestigde verenigingscultuur beschikten, en zowel geografisch als sociaal zo mobiel waren dat het vluchtige karakter van actiegroepen ook beter aansloot bij hun leefstijl. (Overigens is de differentiële geografische mobiliteit, de verhuissnelheid per sociale groepering, waarschijnlijk een tot nog toe nogal veronachtzaamde factor bij de studie van participatieprocessen.)

In de tweede plaats bleken de uitgedragen 'Gemeinschafts'-idealen in de stijl van organisatie en politiek bedrijven na verloop van tijd tot grote problemen te leiden. Het 'bewegings'-karakter liet zich, eigenlijk al per definitie, niet verduurzamen, institutionaliseren, zeker niet als dit element met sterke democratische en anti-autoritaire denkbeelden verbonden werd – wat vaak het geval was. Zonder vormen van 'charismatisch' leiderschap (en ook die zijn tijdelijk) immers neigen sociale bewegingen ofwel naar desintegratie ofwel naar het zich omzetten in formele organisatiestructuren.

De geschiedenis van D'66 is wellicht het meest sprekende voorbeeld van dit dilemma. Uitdrukkelijk opgezet en begonnen als een beweging, en niet als een partij; met een ideologie waarin geen plaats was voor een permanente, hiërarchische partij-organisatie; en die informele, ongestructureerde contacten stelde boven 'formalistische' besluitvorming (men denke aan de schilderachtige D'66-congressen uit de eerste periode), zakte 'de beweging', nadat het charisma van de leider al was begonnen te verbleken, bij gebrek aan organisatorische ruggegraat in. D'66 kwam later terug – maar nu als partij onder de partijen.

De protest- en vernieuwingsbewegingen van 'de jaren zestig' hadden geen lange levensduur. De studentenrevoluties van deze jaren nemen een paar weken in beslag, een paar maanden, soms, op z'n hoogst een half jaar, om daarna geruisloos te overlijden. De vluchtigheid van protest en vernieuwing in deze jaren is dus te zien als een direct gevolg van het feit dat het hier ging om *bewegingen*, niet om *organisaties*. Dat bewegingskarakter hing weer nauw samen met waarden als anarchisme, spontaneïteit, waaruit een sterke weerzin sprak tegen de horizontale en verticale arbeidsverdeling in taken en verantwoordelijkheden die nu eenmaal het wezen van een organisatie uitmaakt. In de uitzinnige sfeer waarin de universitaire revoluties van 1968-69 plaats vonden, was

alleen de gedachte aan het zich organiseren al reactionair: alles werd verondersteld spontaan te kunnen verlopen op massavergaderingen zonder agenda, voorzitter, spreektijd of welke vorm van structurering dan ook.

Maar bewegingen zonder structuur hebben in het algemeen een korte levensduur. De theorie-loosheid zowel als de ongestructureerdheid van de protest- en vernieuwingsacties veroordeelden de meeste ervan tot een snelle ondergang. De uitzonderingen bevestigen de regel. Nieuw Links in de Partij van de Arbeid overleefde – terwijl overal in het Westen New Left-bewegingen snel ondergingen – doordat het erin slaagde zich vast te hechten aan een bestaande organisatie, de Partij van de Arbeid.¹⁴ De wederwaardigheden van D'66 zijn al ter sprake geweest. De meeste actiegroepen uit de jaren zestig stierven een snelle dood, op degenen na die de weg van de organisatie opgingen, zoals de Vereniging voor Milieudefensie en de Landelijke Vereniging tot behoud van de Waddenzee, en daarmee terugvielen op het oude verenigingspatroon, zij het in andere stijl. Dat neemt niet weg dat in al die organisaties die min of meer zijn voortgekomen uit de vernieuwingsbewegingen van de jaren zestig, of die er de invloed van hebben ondervonden, tot op de dag van vandaag de spanning tussen het bewegings- en het organisatiekarakter regelmatig terugkeert.

In de derde plaats bleek dat de stijl van actievoeren helemaal niet zo onlosmakelijk met een bepaalde progressieve politieke inhoud verbonden was als de eerste generatie actievoerders in de jaren zestig had gesuggereerd. Allerlei gevestigde en nieuwe belangengroeperingen, tot en met de reclamemakers toe, bleken in de loop van de jaren de manier van 'impression management' van actiegroepen over te kunnen nemen.

Het veranderende politieke stelsel: drie interpretaties

De centrale politieke ontwikkeling van de afgelopen twintig jaar was uiteraard de desintegratie van het zuilenstelsel. Het is echter niet duidelijk in welke termen het politieke stelsel in Nederland sindsdien het beste gevat kan worden.

Ook hier is gepoogd te toetsen of in de jaren zeventig van 'restauratie' sprake is. De term restauratie heeft in deze context een verhoudingsgewijs preciese betekenis: die van terugkeer naar het stelsel van vóór 1966 – als men zich ermee kan verenigen de Nacht van Schmelzer als het symbolische en feitelijke einde van het stelsel van de zuilenpolitiek te beschouwen. Zo reduceert Van Schendelen de restauratie-these in z'n algemeenheid tot de vraag of er in de jaren zeventig van politieke restauratie sprake is en omschrijft hij politieke restauratie vervolgens als 'de poging tot herstel van cruciale elementen van de verzuilingspolitiek, zoals die eertijds op elite-niveau gevoerd werd'.¹⁵ Deze dubbele reductie van de restauratie-these, klaarblijkelijk ondernomen vanuit de intentie deze te preciseren, levert desondanks geen duidelijke bevindingen op.

De vraag of er inderdaad in de jaren zeventig in de door hem omschreven zin van politieke restauratie sprake is, wordt door Van Schendelen eerst met nee en dan met ja beantwoord, afhankelijk van het perspectief dat men kiest (het 'pacificatie'-model dan wel het 'politieke controle'-model).

Waar Van Schendelen echter op basis van dit laatste model wél tot bevestiging van zijn restauratie-these komt, kan hij echter moeilijk volhouden dat deze neer zou komen op een terugkeer naar de verzuilingspolitiek. Die conclusie trekt hij dan ook niet, maar ook dan is zijn betoog niet overtuigend. Als in bepaalde gevallen (m.n. de Bernhard-affaire) in de jaren zeventig gebruik is gemaakt van spelregels uit de politieke verzuiling, dan is dat noch representatief voor de werking op dat moment van het politieke systeem in zijn geheel, en evenmin kan veronachtzaamd worden dat zulke geïsoleerde momenten zich afspeelden in een veranderde politieke cultuur, en daardoor ook een andere betekenis hadden. De halve aanvaarding én verwerping van de restauratie-these mondt – begrijpelijk-kerwijs – niet uit in een samenhangende typering van het Nederlandse politieke stelsel in z'n huidige bestaansvorm.

Twee andere pogingen om de ontwikkeling van het Nederlandse politieke systeem te conceptualiseren laten zich moeilijk met een politieke restauratie-these verbinden. In beide gevallen wordt datgene wat in de journalistiek en publieke beeldvorming als tegengestelde tendensen van 'revolutie', 'vernieuwingen' en 'restauratie', 'verstarring' wordt gezien, juist opgevat als een fase in een vrij continu ontwikkelingsproces. Lijphart beschrijft die ontwikkeling als de overgang van 'pacificatie'-democratie naar 'kartel-democratie'.¹⁶ Zijn probleem is dat deze overgang, die theoretisch 'kalm en bijna onopgemerkt' zou moeten verlopen, in Nederland juist heel gecompliceerd en traag in z'n werk gaat. Hij zoekt de verklaring hiervoor allereerst in het multi-variabele karakter van de ontzuiling. De ontzuilingsprocessen verlopen niet in hetzelfde tempo en interfereren op wanordelijke wijze met elkaar.

In de tweede plaats is de kartel-democratie wellicht inderdaad het meest stabiele democratie-type, maar tegelijkertijd vertoont ze een aantal tekorten – bureaucratisch, gebrek aan openheid, technocratisch – die verzet in de vorm van 'neo-democratische' ideologieën en bewegingen oproept, welke dan weer als destabiliserende factor dienst doen. Lijphart stelt vast dat deze ontwikkeling zich in Nederland heeft voorgedaan als kritiek op de pacificatie-democratie, en op die manier de overgang naar een kartel-democratie mede belemmert.

Een derde verklaring zoekt Lijphart in de onzekerheid van de politieke elites; een vierde in het kiesstelsel dat met z'n extreme vorm van evenredige vertegenwoordiging een premie zet op het optreden van 'anti-establishment'-groeperingen.

De vijfde en laatste verklaring van de aanhoudende politieke crisis ziet hij

tenslotte in het volledige gebrek aan overeenstemming onder politici over hoe die crisis zou moeten worden opgelost.

Op zijn these dat het Nederlandse politieke stelsel zich in een overgangsfase naar een kartel-democratie bevindt, en ook over de belemmerende factoren die hij aanvoert ter verklaring van het voortduren van deze overgangsfase, valt nogal wat aan te merken. Een aantal van zijn verklarende factoren lijkt bijvoorbeeld nogal tot vicieuze cirkels te leiden: de 'neo-democratische kritiek' die de kartel-democratie oproept, blijkt in dit schema vooralsnog te verhinderen dat ze ontstaat; de onzekerheid en verdeeldheid van politieke elites kan moeilijk anders opgevat worden dan als een kenmerk van het feit dat het stelsel zich in een overgangsfase bevindt, maar wordt deze daarmee ook verklaard? Meer in het algemeen kan men zich afvragen op grond waarvan Lijphart aanneemt dat deze 'overgangsfase' inderdaad een overgangsfase is tussen twee stabiele stelsels. In de veronderstelling dat deze 'overgangsfase' zo lang duurt dat ze beschouwd zou moeten worden als *sui generis* niet minstens zo plausibel?¹⁷

Een tweede benadering, meer sociologisch dan politicologisch georiënteerd, legt er de nadruk op dat ontzuiling en democratiseringsbewegingen in de jaren zestig de basis hebben gelegd voor kwalitatieve veranderingen in het politieke systeem, m.n. op het veld van de 'interest-mediation'.¹⁸ In de ogen van deze waarnemers leidden processen van ontzuiling enerzijds en de populariteit van democratiseringsideologieën anderzijds, tot een proliferatie in de articulatie van eisen en verlangens die aan de staat worden gesteld. In het verzuilde systeem werden dergelijke belangen ofwel gemonopoliseerd door de zuilen en via deze gearticuleerd, ofwel in het geheel niet in de politieke arena gebracht. Deze 'emancipatie van het deelbelang'¹⁹ leidt enerzijds tot de voortgaande institutionalisering van oude en nieuwe belangengroepen en anderzijds tot een verdere overbelasting van het overheidsapparaat, dat vervolgens de overbelasting tracht te reguleren door het instellen van steeds meer al dan niet met formele bevoegdheden uitgeruste overlegorganen, adviescommissies en wat dies meer zij.²⁰ De verstarring en verstopping die daarvan een van de gevolgen is, is in deze visie dus niet een vorm van 'restauratie', maar juist integendeel de rechtstreekse uitwerking van de vernieuwing en het vernieuwingsstreven van de jaren zestig. Het wetenschappelijk vocabularium waarin deze ontwikkeling wordt gevat is een geheel ander dan dat waarvan Lijphart gebruik maakt. Sleutelwoorden zijn hier 'Interest-group-liberalism' (Lowi) en neo-corporatisme.²¹ In vergelijking met de buitenlandse literatuur op dit terrein is deze benadering nog weinig uitgewerkt, maar ze lijkt in ieder geval aan overtuigingskracht te winnen.

Het Janushoofd van de ideologische vernieuwing

Een laatste reeks kanttekeningen van de sociale veranderingen in de afgelopen

twintig jaar in Nederland betreft de ideologische vernieuwing, de fameuze 'nieuwe ideeën' van 'de jaren zestig'. Het meest opvallende daaraan is de intellectuele schraalheid van het nieuwe denken. Niet alleen kent de 'revolutie' van de jaren zestig geen intellectuele voorlopers, geen Encyclopedisten, geen Voltaire, geen Rousseau, neen, het ontbrak haar ook aan theoretici ter plaatse, aan Saint-Justs, aan Lenins of Trotski's.

De geschriften van de 'leiders' van de beweging, of het nu om Cohn-Bendit, Sauvageot, Hayden, Dutschke of Krahll gaat, vallen op door hun gebrek aan niveau, hun incoherentie, hun tekort aan theoretische helderheid. De meest algemene ondertoon van de 'nieuwe ideeën' is dan ook anti-intellectualistisch: verzet en afkeer van wetenschap en rationeel denken, verzet niet alleen tegen historische politieke tradities van links en rechts, maar meer nog: verzet om zelfs maar van die traditie kennis te nemen. 'Voor jongeren betekent de weigering om te lezen een verzetsdaad: in de beweging is dat al gebeurd, niemand wil tegenwoordig meer lezen. De autoritaire verhouding tot de theorie is verleden tijd', aldus Cohn-Bendit in een triomfantelijke terugblik.²² Het feit dat 'de beweging' geen samenhangende politieke theorie heeft nagelaten betekent echter niet dat in de praktijk niet bepaalde ideeën, bepaalde thema's een grote, richtinggevende rol hebben gespeeld en zich tesamen hebben vervilt tot een bepaald beeld van politiek, samenleving en individu. Het betekent ook niet dat dergelijke ideeën niet via een ingewikkeld proces van diffusie en aanpassing tot de heersende ideeën van een samenleving of delen daarvan kunnen worden – een proces dat zich wel degelijk in Nederland heeft afgespeeld, en dat veel te maken heeft met de betrekkelijke leegheid van het gedachtengoed dat politiek en maatschappij vóór de uitbarstingen aan het eind van de jaren zestig domineerde.

Vier van de thema's die in het vorige decennium naar voren kwamen, vormen in hun onderlinge samenhang een syndroom dat men met enige welwillendheid als de ideologische erfenis van de jaren zestig kan beschouwen. Een syndroom – dat wil zeggen een mengeling van elementen die elk op zich, en in hun samenhang, velerlei tegenstrijdigheden en dubbelzinnigheden te zien geven.

De vier thema's: de kritiek op staat en gezag, de aanval op de bureaucratie, en de idee van participatie-democratie, en (in een term van Richard Sennett²³) de transformatie van privé-sfeer in intimiteit. Samengevat kunnen ze worden in de slogan 'Weg met de vervreemding'. Vervreemding: hét slagwoord van 'de jaren zestig'. De radicale analyse van deze periode zag er met betrekking tot deze vier thema's ongeveer als volgt uit.

De moderne maatschappij wordt gekenmerkt door de groei en overmacht van staat en bureaucratieën, zowel op het terrein van de eigenlijke politiek als ook waar het andere levensgebieden betreft. Het gezag dat daar wordt uitgeoefend is niet legitiem, het berust enkel op de macht van elites, die niet werkelijk representatief kunnen zijn. De inrichting van de maatschappij heeft de mensen

vervreemd van hun humane kern en tot 'gelukkige slaven' gemaakt die hun eigen ketenen niet eens meer kunnen zien of voelen.

Het radicale antwoord volgde logisch uit deze analyse: Tegen staat en bureaucratie moest de strijd worden aangebonden, en die strijd moest zó worden gevoerd dat enerzijds 'de mensen zelf' de macht terugwonnen en aldus hun vervreemding ophieven, en ze anderzijds niet met middelen werkten welke aan de tegenstander ontleend waren. Dat laatste adagium sloot grootschaligheid en organisatie uit: daaruit zouden alleen maar nieuwe bureaucratieën en elites voortvloeien. Neen, het algemene instrumentarium van de bevrijding zou moeten bestaan uit decentralisatie, afbouw van organisatievormen, permanente politisering (een ander woord voor het voorgaande) en participatie-democratie.

Dit instrumentarium was echter tegelijkertijd ook doel. Want zo zou een samenleving ontstaan waarin mensen niet met elkaar zouden omgaan in termen van hun maatschappelijke posities en rollen: gesegmenteerd, gereserveerd en abstract, maar integendeel als totale mensen, die niet langer hun persoonlijkheid hoefden te onderdrukken onder maatschappelijke dwang, maar deze juist nu zouden kunnen ontplooiën.

Ik wil hier nu niet ingaan op de betrekkelijke juistheid of onjuistheid van de analyse als geheel, maar aantonen dat deze allesbehalve radicaal was, in de letterlijke zin van: tot de wortel van het probleem doorstotend, en daarom eerder een ideologisch glijmiddel ten gevolge van maatschappelijke veranderingen die al in gang waren, dan daar de oorsprong van. Laten we beginnen bij de aanval op staat en gezag. In het begrip staat zoals dit in deze analyse figureert (maar ook in die van moderne liberale conservatieven) worden twee geheel verschillende noties van de staat door elkaar gebruikt.

Het gaat in de eerste plaats om de staat als *sociaal-empirisch* verschijnsel: de aantallen ambtenaren, gebouwen, commissies, bemoeienissen met het dagelijks leven, enzovoorts. De staat is echter ook nog een *moreel-juridisch* lichaam: wetgever, het orgaan dat legitiem het staatsgezag uitoefent, het stelsel van wettelijk en moreel bestaande wederzijdse plichten en verantwoordelijkheden tussen overheid en staatsburger²⁴. De analyse van 'de jaren zestig' maakt dit onderscheid niet. En voor zover deze analyse er mede toe heeft geleid dat de aanspraken vanuit de maatschappij op die staat zijn toegenomen, heeft ze zelfs bijgedragen tot de toenemende vervlechting van staat en samenleving, een ontwikkeling die door een nieuwe generatie liberale en radicale commentatoren volstrekt ten onrechte als die naar een *sterke staat* wordt aangeduid.

De kritiek op gezag bleef beperkt tot de oppervlakkige vorm die het aannam. Nergens kwam het tot de vraag hoe *geldige* van *valse* autoriteit was te onderscheiden.²⁵ Bij gebrek aan een theorie van gezag, die daartoe bij machte zou zijn, is deze kritiek nooit verder gekomen dan een permanente achterdocht jegens alle gezagsdragers en machthebbers. Ook de discussie over bureaucratie

werd gekenmerkt door conceptuele verwarring. Aan de ene kant verstond men onder bureaucratie het model van de rationele organisatie, opererend op basis van arbeidsverdeling, technische competentie, onpersoonlijke regels, enzovoorts. Aan de andere kant ging het om de degeneratieverschijnselen van zulke organisaties: de tendens om middel tot doel te verheffen, de tendens om zich te verzelfstandigen, zowel ten opzichte van het publiek ten dienste waarvan ze bestaan, als ten opzichte van de politieke leiding waaraan ze uiteindelijk ondergeschikt zijn.

De kritiek op bureaucratie in die laatste zin is niet nieuw of specifiek voor de beweging van zestig, maar door de verbinding met de kritiek op het concept van de rationele organisatie ontstond een explosief mengsel. Ontbranding leverde echter alleen rook op. (Niet voor niets is de rookbom, die mist maakt waar helderheid nodig is, het symbool par excellence van de jaren zestig.)

De afwijzing van de bureaucratische organisatievorm heeft namelijk betekend dat daar waar deze organisaties het hardst hervormd en veranderd zouden moeten worden (in het overheidsapparaat, in de grote onderneming, zowel de op winst gerichte als de non-profit-instellingen) weinig veranderd is, terwijl de alternatieve instellingen onder nog ergere verschijnselen van bureaucratisme gebukt gaan dan de echte bureaucratieën. Zo zien we in grote gemeenten situaties waarin een niet meer voor zijn taak georganiseerde gemeentelijke sociale dienst om cliënten concurreert met enkele dozijnen 'alternatieve', als anti-bureaucratisch opgezette instellingen, welke weer onderling overhoop liggen en permanent van doel veranderen om te trachten hun bestaan rechtvaardiging te geven. Het meest spectaculaire resultaat van dit anti-bureaucratisme in Nederland zijn de universiteiten, waar coalities van radicale studenten en conservatieve docenten er aan het eind van de jaren zestig in slaagden de bureaucratisering van het wetenschappelijk onderwijs – een logische oplossing voor de problemen van schaalvergroting en differentiatie – te voorkomen, ten faveure van een nominale democratisering die juist door het ontbreken van een rationele organisatievorm, door het ontbreken van vaste en voor iedereen geldende regels verschijnselen van papiervloed, willekeur, onoverzichtelijkheid en ongelijke rechtsbedeling vertoont, welke nu dan notabene als 'bureaucratisering' worden aangeklaagd!

Ogenschijnlijk is de idee van de participatie-democratie (al dan niet gepaard gaande met een afwijzing van representatieve en parlementaire democratie) een terugkeer naar de 'klassieke' notie van democratie, en op die manier is het ook de voorstanders ervan wel voorgesteld. Daarin lag al direct een gevaarlijke en noodlottige misvatting. De klassieke democratie van de Griekse stadstaat was gebaseerd op de conceptie van de politieke gemeenschap als geheel. Daaraan waren gedachten van decentralisatie van de democratische besluitvorming op territoriale grondslag of op basis van het horen bij een bepaalde leeftijds-,

geslachts- (vrouwen en slaven deden toch al niet mee) of belangengroep geheel vreemd.²⁶

De moderne idee van participatie-democratie opereert vanuit de omgekeerde vooronderstelling. Wat geheel ontbreekt in het nieuwe denken is immers de notie van de politieke gemeenschap. In plaats van de staatsburger die zich druk maakt over staatszaken, over de publieke zaak, komt in de participatie-democratie de homo politicus voor in de beperkte rol van buurtbewoner, universiteit-singezetene, patiënt, werknemer of vrouw. Door het dubbelzinnige karakter van deze 'democratietheorie' hebben allerlei vormen van directe belangenbehartiging zich kunnen ontwikkelen onder het mom van emancipatie en democratisering.

Geheel ondoordacht is echter de participatie-democratie-gedachte ook nog op praktisch terrein. Dat is niet beter onder woorden gebracht dan door de Amerikaanse socioloog Michael Walzer, die in *A Day in the Life of a Socialist Citizen* beschrijft wat er in de Nieuwe Tijd terecht zou komen van Marx' fameuze schets van de socialistische mens, die, verlost van vervreemding, 's morgens jager, 's middags visser en 's avonds kritische criticus is: 'Vóór 's morgens te gaan jagen zal deze nieuwe, niet-vervreemde mens van de toekomst waarschijnlijk een vergadering moeten bijwonen van de raad voor het dierenleven waar hij zal moeten stemmen over belangrijke zaken wat betreft de bevolking van de bossen. De vergadering zal hoogstwaarschijnlijk niet ver voor twaalfen eindigen, want de veelzijdig ontwikkelde burgers plegen altijd een levendige belangstelling aan de dag te leggen, zelfs voor in hoge mate technische problemen. Onmiddellijk na de lunch zal er een speciale zitting worden bijeengeroepen van de raad voor de visvangst om te protesteren tegen de maximumvangsten waartoe de regionale planningscommissie kortgeleden heeft besloten. En de marxistische mens zal gretig aan de debatten deelnemen, zelfs om een reeds op het programma staande discussie over enige tegenstrijdige stellingen aangaande de veeteelt uit te stellen. Sterker nog: hij zal waarschijnlijk veel meer van argumenteren houden dan van jagen, vissen of vee telen. De debatten zullen zo lang doorgaan dat de burgers hun diner zo vlug mogelijk naar binnen moeten werken om daarna hun rol als critici op zich te kunnen nemen. En dan vertrekken ze naar hun vergaderingen van studiegroepen, clubs, redacties en politieke partijen waar de kritische discussies tot diep in de nacht zullen voortduren'.²⁷

Wat Walzer met deze satire duidelijk maakt is de paradox van de participatie-democratie: wanneer alle maatschappelijke processen gepolitiseerd worden, en ook gedemocratiseerd zijn, en wanneer iedereen ook daadwerkelijk deelneemt aan de besluitvorming, worden politiek, democratie en participatie gelijkelijk onmogelijk. Maar als het ideaal niet bereikt wordt, dan ontstaan per definitie de vormen van oncontroleerbare, in de zin van niet-constitutioneel vastgelegde, oligarchische machtsuitoefening waartegen deze democratievorm nu juist ge-

richt was.

De idee van decentralisatie en participatie-democratie is de – althans in aanzet – politieke vertaling van een veel wijdgaander denktrant, waarin 'authenticiteit' in persoonlijke relaties de oplossing van vervreemding heet te zijn, en waarin dit nieuwe ideaal van tussenmenselijke relaties, gebaseerd op intimiteit, bovendien model staat voor de gewenste inrichting van de samenleving op alle niveaus. Politieke democratie bestaat in de klassieke liberale en sociaal-democratische traditie dankzij de scheiding tussen een publieke en een privé-sfeer, en de grote politieke theoretici hebben zich steeds druk gemaakt over de wijze waarop die twee zich tot elkaar verhouden. Linkse theoretici van de laatste eeuw hebben er daarbij vooral op gewezen dat beide voortdurend blootstaan aan de druk van een kapitalistische cultuur, waarbij ze vooral oog hadden voor de besmetting van de privé-sfeer vanuit de publieke. Ogenscheinlijk betekent de cultus van authenticiteit in privé-relaties een barrière tegen die druk. Maar in een kritischer zienswijze die direct teruggaat op het denken van de Frankfurter School, gaat het hier om nieuwe overwinningen van de geest van het kapitalisme, die nu ook het ruilprincipe op gebied van persoonlijke ontwikkeling heeft ingevoerd. Hoezeer de cultus van zelfontplooiing en authenticiteit tegenwoordig ook gevierd wordt als emancipatie en bevrijding, in werkelijkheid gaat het om een narcistisch ideaal dat bedreigend is voor zowel het bestaan van de privé-sfeer als voor politiek, als de arena waarin mensen elkaar in hun rol van staatsburger ontmoeten om op basis van argumenten te discussiëren, in plaats van als 'totale' mensen hun 'authenticiteit' in de weegschaal te leggen.²⁸

Noten

1. M.n. naar aanleiding van de publikatie van het *Sociaal en Cultureel Rapport* 1976, Den Haag 1976.

2. Voor het meest betrouwbare overzicht cf. G. Statera, *Death of a Utopia. The Development and Decline of Student Movements in Europe*, New York 1975.

3. Zo overschatten zowel Cohen als Janssen en Voestermans in hun – overigens voortreffelijke studies – gelijkelijk de mate waarin internationale contacten en intellectuele invloeden de ontwikkeling en het denken in de Nederlandse studentenoppositie bepaalden. Deze contacten en invloeden werden eerder gebruikt als ideologische huls voor eigen standpunten en ideeën; meestal was van meer systematische kennisname van, b.v. Kritische Theorie en vormen van marxisme pas in Nederland sprake als deze hun propagandistische functie al hadden vervuld (H.F. Cohen, *De strijd om de Academie – De Leidse universiteit op zoek naar een bestuursstructuur (1967-1971)*, Meppel 1975; J. Janssen, R. Voestermans, *De vergruisde universiteit. Een cultuurpsychologisch onderzoek naar voor- en actuele ontwikkelingen in de Nijmeegse studentenwereld*, Nijmegen 1978.) Illustratief in dit opzicht is wellicht ook de mededeling van Daniel Cohn-Bendit dat in april 1968 in heel Frankrijk nog geen veertig exemplaren van Marcuses *Eros and Civilisation* waren verkocht.

4. Cf. E.J. Epstein, *Between Fact and fiction. The Problem of Journalism*, New York

1975, blz. 210.

5. Cf. E.J. Epstein, *News from Nowhere*, New York 1974.

6. Zie noot 5.

7. B. Tromp, Gemiste kansen, in *Evaluatie maatschappijkritiek. Een tussentijdse balans*, *Civis Mundi* 12 (1973), 7-8 (juli-augustus), blz. 181.

8. K. Sale, *SDS*, New York 1973, blz. 603 e.v.

9. E. Abma, Verenigingen in verleden, heden en toekomst, in A.N.J. den Hollander, E.W. Hofstee, J.A.A. van Doorn, E.V.M. Vercruysse (red.), *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*, Assen 1962², blz. 293.

10. H.M. Jolles, Het verenigingsleven in sociologisch perspectief, *Mens en Maatschappij*, 34 (1959), blz. 37.

11. De eerste term werd gemunt door J. Th.J. van der Berg en H.A.A. Molleman in hun *Crisis in de Nederlandse politiek*, Alphen a/de Rijn 1974, de tweede door schrijver dezes in o.a. *Socialisme, organisatie en democratie*, *Socialisme en Democratie*, 1976, 4 (april).

12. Cf., bijvoorbeeld, P. Steinfels, *The Neoconservatives: The Men Who Are Changing America's Politics*, New York 1979.

13. Cf. H. d'Ancona, B. Tromp, Actiegroepen en democratisering, bijdrage aan het congres Democratie 79 (verschijnt t.z.t. in de congresbundel, Staatsuitgeverij).

14. Cf. R. Kroes, *New Left – Nieuw Links – New Left*, Alphen a/d Rijn 1975.

15. M.P.C.M. van Schendelen, Verzuiling en restauratie in de Nederlandse politiek, *Beleid en Maatschappij*, 1978, 2 (februari), blz. 30.

16. A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam 1979³, blz. 202.

17. Deze gedachte is enigszins uitgewerkt in B. Tromp, *Prolonged Statemate: The Politics of Chaos*, bijdrage aan seminar *World Future Models*, Inter-University Center, Dubrovnik 1975.

18. Cf. M. Rainer Lepsius, *Patterns of Interest Mediation and Political Structure*, paper 9th World Congress of the International Sociological Association, Uppsala 1978.

19. H.J.A. Hofland, Ongehoorzaamheid, *Haagse Post*, 4 oktober 1975.

20. Cf. Externe adviesorganen van de centrale overheid. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag 1977.

21. Cf. T.J. Lowi, *The End of Liberalism. Ideology, Politics and The Crisis of Public Authority*, New York 1969; B. Tromp: *Socialisme, organisatie en democratie*, blz. 162 e.v.; L. de Wolf, Het neocorporatisme, *Haagse Post*, 15 april 1978, de bijdragen van Daudt, Koch en De Wolf in J. Bank, M. Ros, B. Tromp (red.), *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1979; Cf. Uitermark, Neo-corporatisme, neo-socialisme en economische orde(ning): een lakmoesproef, *Beleid en Maatschappij*, VI (1979), 10 (oktober).

22. D. Cohn-Bendit, *De grote bazar. Water in de links-progressieve beweging te koop is*, Amsterdam 1978.

23. R. Sennett, *The Fall of Public Man*, New York 1976.

24. A.P. d'Entrevies, *The Notion of the State, An Introduction to Political Theory*, Oxford 1967.

25. Cf. C.J. Friedrichs, *Tradition and Authority*, London 1972.

26. Cf. M.I. Finley, *Democracy Ancient and Modern*, London 1973.

27. M. Walzer, *Obligations: Essays on Disobedience, War and citizenship*, New York 1970.

28. Cf. H.J. Duijker, De ideologie der zelfontplooiing, *Pedagogische Studiën*, 1976 (53), 358-373 en Ch. Lasch, *The Culture of Narcissism*, New York 1978.